

**ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻ ՀԱՅԱԶԳԻ
ՊԱՏԳԱՄԱՎՈՐՆԵՐԸ (1935-1960թթ.)**

Օսմանյան կայսրությունում հայերը որոշակի ներգրավվածություն ունեցել են քաղաքական կյանքում և ներկայացված են եղել նաև խորհրդարանում³⁰⁷, սակայն Թուրքիայի Հանրապետության ձևավորման արդեն առաջին տարիներին և հետագայում էլ հայ համայնքը քաղաքականության նկատմամբ պասիվ դիրքորոշում որդեգրեց: Սա պայմանավորված էր մի շարք հանգամանքներով. նախ Հայոց ցեղասպանությունից հետո հայ համայնքն ուներ առավելապես գոյատևման խնդիր և կազմակերպչական բոլոր ռեսուրսներն ուղղվում էին այդ խնդրի լուծմանը: Բացի այդ, քեմալական նոր իշխանությունները ծայրահեղ բացասական վերաբերմունք ունեին քրիստոնյա փոքրամասնությունների նկատմամբ, ինչը դրսևորվեց նաև քաղաքական կյանքում, և դրա արտացոլումներից էր նաև այն, որ 1920թ. ապրիլի 23-ին հրավիրված Թուրքիայի առաջին Ազգային մեծ ժողովում քրիստոնյաներ չկային³⁰⁸:

1930թ. Թուրքիայում միակուսակցական տոտալիտար կառավարման մեջ փորձ արվեց ժողովրդավարության իմիտիացիա ստեղծել և իշխող «Հանրապետական ժողովրդական կուսակցության» ու անձամբ նրա ղեկավար Մուսթաֆա Քեմալի նախաձեռնությամբ ստեղծվում է, այսպես կոչված, այլընտրանքային «ընդդիմադիր» կուսակցություն՝ «Ազատական հանրապետական կուսակցությունը»³⁰⁹: 1930թ. տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրությունների ժամանակ նորաստեղծ այս կուսակցությունը իր ցուցակում ընդգրկեց փոքրամասնությունների 13 ներկայացուցիչների Մտամբուլից, որոնցից 6-ը՝ հույն, 4-ը՝ հայ, 3-ը՝ հրեա: Ուշագրավ է, որ սա դարձավ ներքաղաքական բուռն քննարկումների առարկա և իշխող ՀԺԿ-ն իր հակաքարոզչության մեջ մեծ տեղ հատկացրեց այդ հանգամանքին՝ էլ ավելի բորբոքելով առանց այդ էլ ազգայնամոլական տրամադրություններ ունեցող թուրքական հասարակությանը: Մասնավորապես՝ ըստ իշխանությունների կողմից տարվող հակաքարոզչության, եթե «Ազատական հանրապետական կուսակցությունը» հաղթի, ապա ի հայտ է գալու Հայոց ցեղասպանությունից (իրենց բնորոշմամբ՝ 1915թ. հայերի տեղահանությունից) և 1923թ. հույների փոխանակումից հետո մնացած և այդ փոքրամասնություններին պատկանող լքյալ գույքերի վերադարձի հարցը³¹⁰: Այսինքն՝

³⁰⁷ Այս մասին մանրամասն տես, Ստեփանյան Հ., Հայերի ներդրումն Օսմանյան կայսրությունում (երկրորդ վերամշակված հրատարակություն), Երևան, 2012, էջ 710-712:

³⁰⁸ Hür A., Meclis yine gayrimüslimsiz, Taraf, 17.04.2011. Մինչև 1935 թվականը հայկական համայնքից որևէ ներկայացուցիչ չի եղել Թուրքիայի խորհրդարանում և սրանում էական դեր է խաղացել թուրքական իշխանությունների դիրքորոշումը, սակայն հարկ ենք համարում նշել, որ մինչև 1935թ. թուրքական խորհրդարանում եղել է հայկական ծագում ունեցող պատգամավոր՝ Մյունիփ Բոյան, ով ավելի վաղ իսլամ էր ընդունել և խզել կապը հայկականության հետ: Նա մի քանի անգամ պատգամավոր է ընտրվել Հաքիարիի և Վանի նահանգներից: Steu Özdoğan G., Üstel F., Karakaşlı K., Kentel F., Türkiye’de Ermeniler: Cemaat-Birey-Yurttaş, İstanbul, 2009, s. 291: Ընդհանուր առմամբ Թուրքիայի Հանրապետության պատմության ընթացքում Ազգային ժողովի պատգամավոր է դարձել ազգային փոքրամասնությունների 24 ներկայացուցիչ՝ ներառյալ 2011 թվականին Մարդիկից ընտրված ասորի փաստաբան Էրոլ Դորան:

³⁰⁹ Այս մասին տես, Հասրաթյան Մ., Օրեշկովա Ս., Պետրոսյան Յու., Թուրքիայի պատմության ուրվագծեր, Երևան, 1986, էջ 254:

³¹⁰ Hür A., Meclis yine gayrimüslimsiz, Taraf, 17.04.2011.

Հայոց ցեղասպանության ընթացքում և դրանից հետո պետականորեն իրականացված թալանի հարցը միշտ էլ եղել և մնում է թուրքական քաղաքական վերնախավի ու հասարակության անհանգստության առարկա:

Ժամանակի թուրքական մամուլը ևս լի է եղել հակաքրիստոնեական հողվածներով և քարոզչությամբ: Օրինակ՝ թուրք հայտնի հրապարակախոս Հայդար Ռուշթուն 1930թ. սեպտեմբերի 8-ին «Անադոլու» թերթում հրապարակում է հողված, որը վերնագրված է «Քիրքոր էֆենդին» («Պարոն Գրիգորը»), որտեղ բացահայտ ազգայնամոլական երանգներով խոսվում է Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյաների ունեցած դերի և դրա «դառը հետևանքների» մասին: Դրանից հետո, անդրադառնալով տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրությունների ժամանակ ազգային-կրոնական փոքրամասնություններին ցուցակում ընդգրկելու խնդրին, հողվածագիրը իր մտքերը ամփոփում է հռետորական հարցի տեսքով. «Այս ո՞ր ենք հասել»³¹¹: Ի վերջո «բազմակուսակցական ժողովրդավարության» թատերական ներկայացումը ավարտվում է նրանով, որ իշխանությունները բռնի մեթոդներով շարունակում են տոտալիտար կառավարման ձևը և ազգային-կրոնական փոքրամասնությունների ներկայացուցիչները, բնականաբար, տեղ չեն գտնում տեղական ինքնակառավարման մարմիններում:

Թուրքիայի խորհրդարանական համակարգում ազգային-կրոնական փոքրամասնությունների ներգրավվածության առումով մակերեսային փոփոխություն է նկատվում Ազգային ժողովի 1935թ. ընտրությունների ժամանակ, երբ Մուսթաֆա Քեմալ Աթաթուրքը որոշում է խորհրդարանում տեսնել նաև փոքրամասնությունների ներկայացուցիչներին: Իշխող կուսակցության ցուցակին կից ձևավորվում է, այսպես կոչված, «Անկախների» ցուցակ, որում ընդգրկվում են ազգային-կրոնական փոքրամասնությունների ներկայացուցիչներ: Կարևոր է նկատել, որ «Անկախների» ցուցակ ստեղծելու մեջ ևս դրսևորվեց քեմալականների վարած ծայրահեղ ազգայնամոլական քաղաքականությունն ու քարոզչությունը, քանի որ նրանց մեկնաբանմամբ այս քայլն արվել է, որպեսզի «ազգային փոքրամասնություններով չպղծեին ՀԺԿ-ի «սուրբ» ցուցակները»³¹²: «Անկախների» ցուցակով ընտրվում են ազգային-կրոնական փոքրամասնությունների չորս ներկայացուցիչ՝ հայ Պերճ Քերեսթեջյանը, հրեա Աբրահամ Մարմարալը, հույն Նիկոլա Թափթասը, ուղղափառ թուրք (Քարամանլը) Իսթամաթ Զիհնի Օզդամարը³¹³:

Պերճ Քերեսթեջյանը (1870-1949թթ.) ծնվել է Ստամբուլում, սովորել է նախ Գալաթասարայի լիցեյում, այնուհետև՝ Ռոբերտ քոլեջում: Ուսումն ավարտելուց հետո աշխատել է ֆինանսական ոլորտում՝ նախ Օսմանյան կայսրության ֆինանսների նախարարությունում, իսկ 1890-ից՝ Օսմանյան բանկում: Նրա կենսագրության և պատգամավորական մանդատ ստանալու հարցում առանձնանում են հատկապես հետևյալ դրվագները: Այսպես, 1919թ. Քերեսթեջյանը տեղեկություն ստանալով, որ Մուսթաֆա Քեմալի (հետագայում՝ Աթաթուրք) դեմ հարձակում է պատրաստվում, տեղյակ է պահել վերջինիս և այդպիսով փրկել նրա կյանքը³¹⁴: Բացի այդ, քեմալական շարժման ժամանակ իր անձնական միջոցներից բավական մեծ գումար է հատկացրել քեմալական գործին՝ ռազմամթերք գնելու համար: Եվ վերջապես, 1923թ. Լոզանում բանակցությունների ժամանակ Քերեսթեջյանը սատարել է թուրքական պատվիրակությանը և անգլիական «Morning Post» թերթում բաց նամակ է հղել Անգլիայի արտաքին գործերի նախարար Լորդ Քուրզոնին՝ պահանջելով, որպեսզի անգլիացիները

³¹¹ Նույն տեղում:

³¹² Նույն տեղում:

³¹³ Նույն տեղում:

³¹⁴ Hür A., Keresteciyan olmak mı zor, Türker olmak mı?, Agos, 15.04.2011.

հրաժարվեն Թուրքիայում բնակվող հայերի հովանավորությունից³¹⁵: Ի դեպ, ավելորդ չէ նշել, որ Լոզանի կոնֆերանսի օրերին նույն Պերճ Քերեսթեջյանը, ով նաև 1922 թ. վերջերին Ստամբուլում հիմնված «հայ-թուրքական բարեկամության» միության պատվավոր նախագահն էր, հեռագիր է հղում Իսմեթ փաշային, որտեղ նշելով իրենց աջակցությունը թուրքական պատվիրակությանը, տեղեկացնում է, որ գալիք խորհրդարանական ընտրություններում հայերն էլ են ցանկանում մասնակցել Մուսթաֆա Քեմալի «Ազգային պաշտպանության կուսակցության» (հետագայում՝ «Հանրապետական-ժողովրդական կուսակցություն») ցուցակով, սակայն Անկարայի իշխանությունն այդ դիմումը անարձագանք է թողնում³¹⁶:

Թուրքիային և նրա իշխանություններին Քերեսթեջյանի մատուցած վերոնշյալ ծառայությունները 1935թ. վարձատրվեցին պատգամավորական մանդատով³¹⁷, իսկ ավելի վաղ՝ 1934թ. Թուրքայում ազգանվան մասին օրենքի հռչակումից հետո անձամբ Աթաթուրքը նրան «շնորհել» է Թուրքեր (թարգմանաբար՝ թուրք զինվոր) ազգանունը, որը նա գոհունակությամբ ընդունել և կիրառել է իր հայկական ազգանվան փոխարեն: Խորհրդարանական աշխատանքի ժամանակ Քերեսթեջյանի հայկական ծագումը երբևէ առաջնային չի եղել, ավելին՝ նա իր գործունեությամբ և հայտարարություններով բացարձակ չի զիջել թուրք ազգայնամուլներին: Այսպես, նա խորհրդարանական ամբիոնից քննադատել է ազգային փոքրամասնություններին իրենց մայրենի լեզուների կիրառման համար և Թուրքիային նմանեցրել Բաբելոնյան աշտարակին՝ պահանջելով, որպեսզի կառավարությունը միջոցներ ձեռնարկի, որ Թուրքիայում բնակվողները խոսեն միայն թուրքերեն³¹⁸: «Հիշարժան է» նրա ելույթը 1930-ականների վերջերին Ալեքսանդրեթի սանջաքը Թուրքիային բռնակցելու որոշման վերաբերյալ, որտեղ նա՝ ի թիվս թուրք ազգայնամուլների, պաշտպանել է թուրքական ազդեցիկ: Հավելենք նաև, որ Քերեսթեջյանը ակտիվություն չի ցուցաբերել նաև այն ժամանակ, երբ թուրքական խորհրդարանում քննարկվել և միաձայն ընդունվել է ազգային փոքրամասնությունների տնտեսական հավաճանքի ամենաբացահայտ օրենքը՝ Ունեցվածքի հարկը³¹⁹, որի միջոցով առաջին հերթին հայկական համայնքը, ըստ էության, ենթարկվեց տնտեսական ցեղասպանության:

1946թ. Թուրքիայում բազմակուսակցական համակարգի հաստատումից հետո, քաղաքական ասպարեզ մտած «Դեմոկրատական կուսակցության» ցուցակով պատգամավոր են դարձել երեք հայազգի գործիչներ. 1950-54թթ.՝ Անդրե Վահրամ Բայար Քոջաբըրը, 1954-57թթ. և 1957-60թթ.՝ Չաքար Թարվերը, 1957-60թթ.՝ Մկրտիչ Շելեֆյանը:

Զաքար Թարվերը (1894-1960թթ.) ծնվել է Ակնում, իսկական անունն է Ռուբեն-Զաքար Զաքարյան, սակայն ավելի ուշ՝ 1934թ. Թուրքիայում ազգանվան մասին օրենքի ընդունումից հետո, վերցրել է Զաքար Թարվեր անուն-ազգանունը: Ընտանիքը Ակնում զբաղվել է տեքստիլի առևտրով, սակայն սաստկացող հակահայկական տրամադրությունները, 1894-ին սկիզբ առած համիդյան ջարդերը հարկադրում են նրանց 1895թ. փախչել Ստամբուլ: Զաքար Թարվերը ուսանել է Ստամբուլի բժշկական համալսարանի ռադիոլոգիայի ֆակուլտետում, որն ավարտել է 1917թ., իսկ այնուհետ՝ 1919-1922թթ. ուսումը կատարելագործել Ֆրանսիայում: Ավելորդ չէ նշել, որ Զաքար

³¹⁵ Hür A., Keresteciyan olmak mı zor, Türker olmak mı?, Agos, 15.04.2011.

³¹⁶ Hür A., Meclis yine gayrimüslimsiz, Taraf, 17.04.2011.

³¹⁷ Քերեսթեջյանը պատգամավոր դարձավ նաև 1939 և 1943թթ. ընտրություններին:

³¹⁸ Hür A., Keresteciyan olmak mı zor, Türker olmak mı?, Agos, 15.04.2011.

³¹⁹ Այս մասին մանրամասն տե՛ս, Մելքոնյան Ռ., «Ունեցվածքի հարկը» կամ տնտեսության «թուրքացման» քաղաքականությունը հանրապետական Թուրքիայում, Թյուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, հ. 5, Երևան, 2008, էջ 127-143:

Թարվերը Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին որպես բժշկ ծառայել է օսմանյան բանակում, և երևի թե մասնագիտության բերումով կարողացել է փրկվել կոտորածից: Սկսած 1923 թվականից նա աշխատել է Ստամբուլի հայտնի Սուրբ Փրկիչ հիվանդանոցում, 1927-1933թթ. եղել է ռադիոլոգիայի կլինիկայի ղեկավար, իսկ 1948-1955թթ.՝ գլխավոր բժիշկ³²⁰: Տարբեր աղբյուրներում հանդիպում է այն տեղեկությունը, որ հենց Չաքար Թարվերն է Թուրքիա ներմուծել առաջին ռենտգեն սարքը³²¹: Լինելով միջազգային համարում ունեցող բժիշկ և ժամանակի կրթված մտավորականներից՝ նա տիրապետել է մի քանի լեզուների՝ հայերեն, թուրքերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, ռուսերեն և լուրջ ներդրում ունի Թուրքիայում բժշկության զարգացման գործում:

Չաքար Թարվերի նկատմամբ արդեն հանրապետական Թուրքիայում ևս չեն դադարել հալածանքները, և նա հազարավոր այլ հայերի հետ միասին 1942թ. ենթարկվել է, այսպես կոչված, 20 դասակարգի գորակոչի, որն ուներ ընդգծված հակահայկական բնույթ³²²: Նա ստիպված է եղել 48 տարեկանում կրկին մեկնել զինծառայության և տաժանակրություն անել Սեբաստիայում տեղակայված աշխատանքային ճամբարներում³²³, որտեղ հավաքվել էին բացառապես ոչ մուսուլման տղամարդիկ: Այդ տարիներին իշխող և հակահայկական քաղաքականություն վարող «Հանրապետական-ժողովրդական կուսակցության» նկատմամբ ատելությունն էլ ստիպել է Չաքար Թարվերին քաղաքականություն մուտք գործելուց հետո նախընտրել ՀԺԿ-ի ընդդիմադիր «Դեմոկրատական կուսակցությանը»:

Սկսելով քաղաքական գործունեությունը՝ Չաքար Թարվերը նախ ընտրվել է Ստամբուլի քաղաքային ավագանու անդամ, իսկ 1954թ. «Դեմոկրատական կուսակցության» առաջարկով և նրանց ցուցակով՝ Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի պատգամավոր: Հաջորդ՝ 1957թ. ընտրություններին ևս Չաքար Թարվերը ընտրվել է պատգամավոր: 1960թ. Թուրքիայում տեղ ունեցավ ռազմական հեղաշրջում, տապալվեց «Դեմոկրատական կուսակցության» իշխանությունը, և ձերբակալվեցին մոտ 600 նախկին պետական պաշտոնյաներ, պատգամավորներ³²⁴: Ձերբակալվածների մեջ է լինում նաև Չաքար Թարվերը, ով, ըստ պաշտոնական վարկածի, ձերբակալությունից կարճ ժամանակ անց մահանում է Յասըադայի բանտում: Սակայն մի շարք այլ աղբյուրներում նշվում է, որ Չաքար Թարվերը ենթարկվել է կտտանքների և ծեծի ու իրականում մահացել ուղեղի արյան զեղումից: Մասնավորապես՝ ձերբակալված մյուս հայազգի պատգամավոր Մկրտիչ Շելեֆյանը, ով եղել է Չաքար Թարվերի հետ միասին, պատմել է, որ Յասըադա կղզի տեղափոխելու ժամանակ ուղեկցող զինվորներից մեկը հրացանով հարվածել է Չաքար Թարվերի գլխին և ստացված վնասվածքից նա մահացել է բանտում՝ մեկ ամիս անց: Հայազգի պատգամավորի մահվան պատճառի մասին ուշագրավ տեղեկություն է տվել նաև Թուրքիայի երրորդ նախագահ Ջելալ Բայարի թոռնուհին՝ պրոֆեսոր Էմինե Գյուրսոյ Նասրալին, որն այդ ամենը լսել է իր մորից. «Պարոն Չաքարին Յասըադա տանելիս կամ նավ նստելիս կամ էլ իջնելիս սպաներից մեկը հրել է, որից հետո նա ընկել և

³²⁰ Erdoğan'dan, Yassıada mağduru Zakar Tarver'li mesaj <http://www.haberhakki.com/kulis-haber/erdogandan-yassıada-magduru-zakar-tarverli-mesaj.html>

³²¹ Yassıada'da ölen Ermeni milletvekilinin hazin öyküsü http://www.rsfmradio.com/radio_broadcast/76365321/88795680.html

³²² Այդ գորակոչի մասին մանրամասն տե՛ս Մելքոնյան Ռ., «Էթնիկ գորակոչ» Թուրքիայի Հանրապետությունում (1941-1942թթ.), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, թիվ 2-3, Երևան, 2012, էջ 42-50:

³²³ Erdoğan'dan, Yassıada mağduru Zakar Tarver'li mesaj <http://www.haberhakki.com/kulis-haber/erdogandan-yassıada-magduru-zakar-tarverli-mesaj.html>

³²⁴ Mr. M. Shelefyán's Life Takes a New Turn as He Is Imprisoned After Military Coup, The Armenian Reporter, New York, 13.09.1984.

գլուխը ուժեղ խփել է ու մահվան պատճառը դա է եղել»³²⁵: Պատգամավորի մտերիմներից մեկը հետագայում պատմել է, որ Թարվերի դին ամբողջությամբ կապտուկներով է պատված եղել, և պարզ է, որ մահվան պատճառը դաժան ծեծն էր³²⁶: Սակայն Թուրքիայի խորհրդարանի հայազգի պատգամավորի սպանությունը նույնիսկ չի էլ դարձել հետաքննության նյութ, և թուրքական իշխանությունները քողարկել են այն: Անգամ ժամանակի մամուլը գրեթե չի արձագանքել այդ դեպքին, միայն Ստամբուլի հայկական «Ժամանակ» օրաթերթում տպագրվել է հակիճ տեղեկատվություն և հանգուցյալ պատգամավորի համառոտ կենսագրությունը: Ուշագրավ է «Ակոս» թերթի թղթակից Էմրե Էրթանիի վերջերս փոխանցած տեղեկությունը, որ Թուրքիայի բռնապետական իրականության պայմաններում անգամ Զաքար Թարվերի հուղարկավորությունը վերածվել է հակակառավարական բողոքի ցույցի, որին հազարավոր մարդիկ են մասնակցել³²⁷:

Վստահաբար կարող ենք պնդել, որ Թուրքիայի խորհրդարանի հայազգի պատգամավորների շարքում առանձնահատուկ տեղ ունի Մկրտիչ Շելեֆյանը, որի նպաստը համայնքային և ազգային խնդիրներին անուրանալի է: Դրամատիկ զարգացումներով հարուստ իր կյանքի տարբեր փուլերում Մկրտիչ Շելեֆյանը եղել է Թուրքիայի ներքին և արտաքին քաղաքականության, Ստամբուլի հայ համայնքի, ինչպես նաև զավառներում մնացած իսլամացված հայերի խնդիրների, հետագայում նաև Հայաստանի խորհրդային հանրապետության և Սփյուռքի հարաբերությունների կիզակետում:

Մկրտիչ Շելեֆյանը (1914-1987թթ.) ծնվել է Ադափազարում, ընտանիքը զբաղվել է երկաթի առևտրով: Հայոց ցեղասպանության ժամանակ Շելեֆյանների ընտանիքը տեղափոխվել և ապաստանել է Քյութահիայում: Ցեղասպանության առաջին ալիքից հետո, հրաշքով փրկված ընտանիքը կրկին վերադարձել է Ադափազար, սակայն ավելի ուշ՝ քեմալականների առաջխաղացման ժամանակ, տեղափոխվել և հաստատվել են Ստամբուլում՝ կորցնելով իրենց ունեցվածքի մեծ մասը:

Մկրտիչ Շելեֆյանը արդեն երիտասարդ տարիքից ներգրավվել է առևտրական գործունեության մեջ, իսկ զինվորական ծառայությունից հետո՝ 1941թ. սկսել է կառավարել հոր բիզնեսը՝ երկաթի առևտուրը: Գործարարության մեջ Մկրտիչ Շելեֆյանը ունեցել է զլխապտույտ հաջողություններ, որոնք տարբեր տարիներին ասեկոսների տեղիք են տվել, սակայն բոլորն էլ միակարծիք են եղել նրա առևտրային ընդունակությունների հարցում: Պոլսահայ գրող Վարդան Կոմիկյանը Շելեֆյանի մասին իր հոդվածում նշում է. «Առևտրական հանճար մըն էր: Կան որ արուեստագետ կը ծնին, Շելեֆեան վաճառական էր ծնած»³²⁸: Իր առևտրական և կազմակերպչական հմտությունների շնորհիվ Մկրտիչ Շելեֆյանը հետզհետե սկսել է որոշիչ դեր խաղալ Ստամբուլի հայ համայնքում: 1951թ. դարձել է Պոլսո հայոց պատրիարք Գարեգին Խաչատուրյանի խորհրդականը, իսկ 1953թ. ընտրվել է Թուրքիայի հայերի ազգային կենտրոնական վարչության ատենապետ: Այս կառույցը, ըստ էության, Թուրքիայի հայերի կառավարման աշխարհիկ մարմինն էր, իսկ ատենապետը՝ համայնքի ղեկավարը: 1955թ. Մկրտիչ Շելեֆյանը ընտրվել է Ստամբուլի քաղաքային ավագանու անդամ և այդ պաշտոնը զբաղեցրել է մինչև 1957թ.:

Իր գործունեության հենց սկզբից էլ դրսևորվել է Շելեֆյանի ազգային նկարագիրը: Դեռևս 1934թ. ազգանվան օրենքի ընդունումից հետո փորձել են փոխել և թուրքացնել նրա

³²⁵ Erdoğan'dan, Yassıada mağduru Zakar Tarver'li mesaj <http://www.haberhakkı.com/kulis-haber/erdogandan-yassıada-magduru-zakar-tarverli-mesaj.html>

³²⁶ Yassıada'da ölen Ermeni milletvekilinin hazin öyküsü http://www.rsfmradio.com/radio_broadcast/76365321/88795680.html

³²⁷ Նույն տեղում:

³²⁸ Կոմիկեան Վ., Մկրտիչ Շելեֆեանի քաղցր յիշատակին, Նոր Մարմարա, 26.01.1988:

ազգանունը՝ դարձնելով Շելեֆօլու, սակայն նա կտրուկ դեմ է դուրս եկել և կարողացել պահպանել իր հայկական ազգանունը: Ստամբուլի քաղաքապետարանի ավագանի եղած տարիներին Շելեֆյանը կարողացել է բավական լավ կապեր հաստատել թուրք ամենատարբեր պաշտոնյաների, անգամ վարչապետ Ադնան Մենդերեսի հետ և այդ ամենը ծառայեցնել համայնքի շահերին: Այսպես, մեծապես նրա ջանքերով է բացվել Ստամբուլի Սուրբ Խաչ դպրեվանքը, որի կարևոր գործառույթներից էր Հայոց ցեղասպանության ժամանակ բռնի իսլամացված և ուժացած հազարավոր հայերի երեխաներին Ստամբուլ տեղափոխելով՝ հայեցի կրթություն տալն ու այդ միջոցով ազգային ակունքներին վերադարձնելը: Իր այս գործունեության համար Շելեֆյանը բազմիցս է քննադատվել ազգայնամոլական և մոլեռանդ շրջանակների կողմից, որոնք նրան մեղադրել են «մուսուլման» երեխաներին քրիստոնեացնելու մեջ: Այդ տարիներին Մկրտիչ Շելեֆյանը կարողացել է թույլտվություն ստանալ Գալաթիայի քանդված հայկական եկեղեցու վերականգնման համար: Հարկ է հատուկ շեշտել, որ այդ եկեղեցին վերակառուցվել է հայկական ճարտարապետական ոճով, ինչը եզակի երևույթ է Ստամբուլում³²⁹:

Իր ակտիվ գործունեությունը, ինչպես նաև համայնքում ունեցած հեղինակությունը ստիպել են, որպեսզի Մկրտիչ Շելեֆյանով հետաքրքրվեն թուրքական իշխանությունները, և 1957թ. խորհրդարանական ընտրություններից առաջ իշխող «Դեմոկրատական կուսակցության» կողմից նա առաջարկ է ստացել կուսակցական ցուցակով մասնակցել ընտրություններին: Շելեֆյանը սկզբում մերժել է այդ առաջարկը՝ պատճառաբանելով իր բազմազբաղությունը, սակայն ավելի ուշ տեղի է տվել և ընդունել անձամբ Թուրքիայի վարչապետ Ադնան Մենդերեսի առաջարկը՝ մասնակցել ընտրություններին: Ինչպես հետագայում պատմել է Մկրտիչ Շելեֆյանը, նա այդ ժամանակ Պոլսո պատրիարք Գարեգին Խաչատուրյանի հետ եղել է Լոնդոնում, և վարչապետ Մենդերեսը այնտեղի թուրքական դեսպանատան միջոցով գտել է Շելեֆյանին և հեռախոսային զրույցում համոզել է տալ իր համաձայնությունը խորհրդարանական ընտրություններին մասնակցելու համար³³⁰: Ավելորդ չէ նշել, որ Շելեֆյանի դրական պատասխանի վրա որոշիչ ազդեցություն է ունեցել նաև Գարեգին պատրիարքի դիրքորոշումը: Այս հարցում և՛ հոգևորական, և՛ աշխարհիկ գործիչների համար առաջնային է եղել հայ համայնքի շահերը, իսկ պատգամավորի հանգամանքը Շելեֆյանին թույլ կտար էլ ավելի արդյունավետ նպաստել համայնքային որոշ խնդիրների լուծմանը: Սակայն Շելեֆյանին պատգամավոր առաջադրելով՝ «Դեմոկրատական կուսակցությունը» ևս ակնկալում էր որոշակի օգուտներ, քանի որ նրա հեղինակության շնորհիվ իշխող կուսակցությունը մեծ թվով ձայներ էր ստանալու հայ համայնքից: Նկատենք նաև, որ ինչպես Չաքար Թարվերի պարագայում էր, այնպես էլ Մկրտիչ Շելեֆյանի քաղաքական նախընտրության մեջ որոշակի դեր է ունեցել այն հանգամանքը, որ քեմալական «Հանրապետական-ժողովրդական կուսակցությունը» ազգային փոքրամասնությունների և հատկապես հայերի նկատմամբ վարել էր ծայրահեղ խտրական քաղաքականություն³³¹:

³²⁹ Այս և նմանատիպ այլ ծառայությունների համար նա արժանացել է Ստամբուլի հայ համայնքի երախտագիտությանը և պատահական չէ, որ հետագայում Մկրտիչ Շելեֆյանի մահվան օրը՝ 1987թ. դեկտեմբերի 10-ը, համայնքում և Պոլսո պատրիարքությունում հայտարարվել է սգո օր:

³³⁰ Մկրտիչ Շելեֆյանը կը լուսաբանէ (Ալթան Օյմենի հարցազրույցը Մկրտիչ Շելեֆյանի հետ), Նոր Մարմարա, 10.08.1984:

³³¹ Խոսելով ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ կիրառված հալածանքների մասին՝ չենք կարող չանդրադառնալ 1955թ. սեպտեմբերի 6-7-ին Ստամբուլում և Իզմիրում տեղի ունեցած հայերի ու հույների պոգրոմներին (ջարդարարություններին), որոնք կազմակերպված էին իշխանությունների կողմից, իսկ այդ ժամանակ արդեն իշխում էր «Դեմոկրատական կուսակցությունը»: Սա վկայում է այն մասին, որ անկախ իշխանության դեկին գտնվողների

Հարկ է հատուկ շեշտել այն ուշագրավ փաստը, որ պատգամավոր ընտրվելուց հետո Շելեֆյանն ընդգրկվել է խորհրդարանի բյուջեի հանձնաժողովում³³², որտեղ քննարկվել են տարբեր աստիճանի պետական գաղտնիքներ՝ կապված նաև ազգային անվտանգության համակարգի հետ, և շատ հաճախ հանձնաժողովի նիստերը անցկացվել են դռնփակ: Մկրտիչ Շելեֆյանը ազգային փոքրամասնությունների միակ ներկայացուցիչն էր, ով աշխատել է այդ հանձնաժողովում և փաստորեն հասու է եղել պետական գաղտնիքներին: Պատգամավոր աշխատելու տարիներին Շելեֆյանը լայն թափով շարունակել է հայ համայնքի խնդիրների լուծմանն ուղղված իր գործունեությունը և այդ շրջանում համայնքում դրական առաջընթաց է նկատվել: Չպետք է անտեսենք նաև այն իրողությունը, որ թուրքական խորհրդարանի պատգամավոր լինելով հանդերձ՝ Շելեֆյանը մշտապես կարևորել է իր հայկական ինքնությունը և նրանց տանն անգամ արգելված է եղել թուրքերենն ու թուրքական երաժշտությունը:

1960թ. մայիսի 27-ի ռազմական հեղաշրջումից հետո ձերբակալվել է նաև Մկրտիչ Շելեֆյանը: Ուշագրավ է, որ նա խիզախ պահվածք է դրսևորել և՛ նախաքննության, որն ուղեկցվել է դաժան կտտանքներով, և՛ դատական նիստերի ժամանակ: Մասնավորապես՝ առաջադրված մեղադրանքի շրջանակներում քննվել է խորհրդարանի մի նիստ և այնտեղ ընդունված որոշումը: Չնայած որ Շելեֆյանը այդ նիստին մասնակցած չի եղել, սակայն կուսակցական համերաշխությունից ելնելով հայտարարել է. «*Այդ որոշումներուն ատեն ևս Անգարա չէի, բայց եթէ Անգարա գտնուէի, ևս ալ ի նպաստ կը քուէարկէի: Հետս վարուեցէք այնպէս ինչպէս պիտի վարուէիք եթէ հոն ըլլայի*»³³³: Շելեֆյանը դատապարտվել է 4,5 տարվա ազատազրկման և տեղափոխվել Կեսարիայի բանտ, իսկ նրա ամբողջ ունեցվածքը բռնագրավվել է: Հետաքրքիր է, որ Շելեֆյանն իր ազատազրկումն անցկացրել է Թուրքիայի երրորդ նախագահ Ջելալ Բայարի³³⁴ հետ նույն խցում, և այդ միջոցով նրանք բավական մտերմացել են: Զրույցների ընթացքում Շելեֆյանը բազմաթիվ դրվագներ է պատմել հայ ժողովրդի պատմությունից, մշակույթից, ավանդույթներից, ինչից հետո Բայարը հայտարարել է, որ նոր-նոր է սկսում ճանաչել հայերին և այն էլ՝ Շելեֆյանի շնորհիվ:

1962թ. նոբաստեղծ «Արդարություն կուսակցությունը» սկսել է ջանքեր գործադրել ռազմական հեղաշրջումից հետո դատապարտված պաշտոնյաներին և պատգամավորներին ազատ արձակելու ուղղությամբ, և հենց նույն տարում 280 մարդ ազատվել է բանտերից, այդ թվում և Շելեֆյանը³³⁵: Ազատ արձակվելուց հետո Մկրտիչ Շելեֆյանը սկսել է քայլեր ձեռնարկել իր բիզնեսի վերականգնման ուղղությամբ:

քաղաքական կողմնորոշման, ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ թուրքական քաղաքականությունը եղել է ընդգծված թշնամական: 1955թ. սեպտեմբերի 6-7-ի հարձակումների ժամանակ ավերվել են բազմաթիվ տներ, խանութներ, արհեստանոցներ, բնությունների են ենթարկվել հարյուրավոր մարդիկ: Այդ դեպքերից հետո թուրքական կառավարությունը փորձել է մեղմել իրավիճակը՝ փոխհատուցում տալով տուժածներին, և Մկրտիչ Շելեֆյանը անձամբ է բանակցել վարչապետի քարտուղարության հետ այդ հարցերի շուրջ:

³³² Մկրտիչ Շելեֆյանը կը լուսաբանէ (Ալթան Օյմէնի հարցազրույցը Մկրտիչ Շելեֆյանի հետ), Նոր Մարմարա, 11.08.1984

³³³ Մկրտիչ Շելեֆյանը կը լուսաբանէ (Ալթան Օյմէնի հարցազրույցը Մկրտիչ Շելեֆյանի հետ), Նոր Մարմարա, 15.08.1984

³³⁴ Երիտթուրքական կուսակցության նախկին ակտիվ գործիչ Ջելալ Բայարը 1960թ. ռազմական հեղաշրջումից հետո դատապարտվել է մահվան, սակայն առաջացած տարիքի պատճառով պատիժը փոխվել է ցմահ բանտարկության: Ավելի ուշ նա ազատ է արձակվել. մահացել է 1986թ.՝ 103 տարեկանում:

³³⁵ Mr. M. Shelefyán's Life Takes a New Turn as He Is Imprisoned After Military Coup, The Armenian Reporter, New York, 13.09.1984.

Ստեղծված իրավիճակում հրաժարվելով կրկին մտնել ակտիվ քաղաքականության մեջ և զբաղեցնել պաշտոններ՝ Շելեֆյանը լծվել է հայ համայնքի խնդիրների լուծման գործին և վարչապետ Դեմիրելի հետ ունեցած իր մտերմությունը ծառայեցրել համայնքային շահերին: 1960թ. ռազմական հեղաշրջումից հետո լուծարվել և արգելվել է հայ համայնքի աշխարհիկ կառավարման մարմինը՝ Թուրքիայի հայերի ազգային կենտրոնական վարչությունը, սակայն այդ պայմաններում ևս Շելեֆյանը մնացել է համայնքի դե-ֆակտո աշխարհիկ ղեկավարը և շարունակել է ապահովել թուրքական կառավարության և հայ համայնքի միջև կապը³³⁶: Այդ շրջանում նա դարձել է համայնքային ամենամեծ հաստատության՝ Սուրբ Փրկիչ հայկական հիվանդանոցի հոգաբարձուների խորհրդի նախագահ: Կարևոր է նկատել, որ Մկրտիչ Շելեֆյանը կարողացել է իր կապերն ու հեղինակությունը օգտագործել ոչ միայն նեղ համայնքային խնդիրների լուծման համար, այլև ավելի լայն համազգային խնդիրներում ևս: Նմանատիպ օրինակներից հարկ ենք համարում մեջբերել մեկը. այսպես, 1965թ. ապրիլի 24-ին, երբ Երևանում պատրաստվել են նշել Հայոց ցեղասպանության 50 ամյակը, թուրքական իշխանությունները որպես հակաքայլ պահանջել և ստիպել են, որպեսզի Ստամբուլի հայ համայնքը քաղաքի կենտրոնական հրապարակներից մեկում՝ Թաքսիմում բողոքի ցույց կազմակերպի ընդդեմ ցեղասպանության հարցի: Մրանով թուրքական իշխանությունները փորձում էին սեպ խրել հայության մեջ և աշխարհին ցույց տալ, որ Թուրքիայի հայերը այլ կարծիքի էին: Ինչևէ, համայնքի հոգևոր ղեկավարությունը՝ ի դեմս երջանկահիշատակ պատրիարք Շնորհք Գալուստյանի և աշխարհիկ ղեկավարությունը՝ ի դեմս Մկրտիչ Շելեֆյանի, համագործակցաբար կարողացել են տապալել թուրքական իշխանությունների վերոհիշյալ ծրագիրը և նշանակված ժամին Թաքսիմ հրապարակում հավաքվել է ընդամենը 20 մարդ: Թուրքական բազմաթիվ լրատվամիջոցներից եկած լրագրողները ձեռնունայն են հեռացել և միջազգային մամուլի համար նախատեսվող հաղորդումները չեն կայացել: Այս իրադարձությունից հետո Շելեֆյանը ամբողջովին իր վրա է վերցրել իշխանությունների ծրագրի տապալման պատասխանատվությունը (ըստ երևույթին պատրիարքին վտանգից զերծ պահելու համար): Այս առիթով Շելեֆյանին հրավիրել են Թուրքիայի ազգային անվտանգության Ստամբուլի վարչության պետի մոտ՝ պարզաբանումների: Այստեղ էլ, ցուցաբերելով համարձակություն, Շելեֆյանը հայտարարել է, որ 1915 թվականին անձամբ իր ընտանիքից 10 հոգի է զոհվել և ապրիլի 24-ը հայերի համար սգո օր է՝ ոչ թե հրապարակային միջոցառումների: Ընդհանրապես Հայոց ցեղասպանության խնդրի վերաբերյալ Շելեֆյանը դրսևորել է հստակ դիրքորոշում. հրապարակային ելույթների ժամանակ չի անդրադարձել այդ թեմային, սակայն միևնույն ժամանակ չի էլ արտահայտել թուրքական պաշտոնական թեզի պարտադրած մոտեցումները: Իսկ ոչ հրապարակային շփումների ժամանակ, անգամ վարչապետ Դեմիրելի հետ զրույցում, հստակ պնդել է, որ Թուրքիան պետք է ընդունի Հայոց ցեղասպանության փաստը, ինչին Դեմիրելը պատասխանել է, որ այդ դեպքում իրենք կկորցնեն իշխանությունը:

Մկրտիչ Շելեֆյանի դիվանագիտական հմտությունները դրսևորվել են նաև արտաքին քաղաքականության ոլորտում. 1960-ականներին նա ակտիվ, բայց ոչ հրապարակային դեր է խաղացել թուրք-հունական բանակցություններում: Կիպրոսի խնդրի հետ կապված Թուրքիայի և Հունաստանի լարված հարաբերությունների ժամանակ Շելեֆյանը մի քանի գաղտնի հանդիպումներ է ունեցել հունական զինվորական և քաղաքական բարձրաստիճան ղեկավարների, այդ թվում և՛ վարչապետեր Պապանդրեուի ու Ստեֆանոպուլուսի հետ: Այս ամենի արդյունքում այդ ժամանակ

³³⁶ Նույն տեղում:

կասեցվել է թուրքական ռազմական ներխուժումը Կիպրոս: Իրադարձություններից տարիներ անց էլ՝ 1984թ., Մկրտիչ Շելեֆյանը չի բացել բոլոր փակագծերը կապված Թուրքիայի և Հունաստանի միջև իր միջնորդական գործունեության մասին. «*Ղեն ժամանակը չէ հասած հրապարակելու թե՛ ինչեր էին անոնք: Պետական գաղտնիք են եւ մինչեւ այսօր չեն հրապարակուած: Օր մը եթէ ժամանակը գայ, այդ մասին ալ կը խօսինք*»³³⁷:

1960-ական թվականների վերջին թուրքական քաղաքական, լրատվական դաշտում սաստկացել են սպառնալիքները, ճնշումները Մկրտիչ Շելեֆյանի հասցեին: Նրա անվան շուրջ հյուսվել են աղմկահարույց պատմություններ և դրանով էլ ավելի բորբոքել մոլեռանդ շրջանակներին: Հալածանքների այդ ողջ համալիրի մեջ առաջնային էր նրա հայկական ծագումը, որը Թուրքիայում միշտ էլ թշնամաբար է ընկալվել: Շելեֆյանը միաժամանակ դարձել է և՛ աջ, և՛ ձախ ծայրահեղականների թիրախը: Սպառնալիքները նրա հասցեին գնալով ահագնացել են և սկսել են վերաբերել նաև ընտանիքի անդամներին, մասնավորապես՝ աղջկան: 1970թ. Ստամբուլում սպանված մի վարձու մարդասպանի գրպանից ոստիկանները գտել են Շելեֆյանի անունն ու հասցեն³³⁸: Այս ամենը հարկադրել են Մկրտիչ Շելեֆյանին մտածելով ընտանիքի անվտանգության մասին՝ նրանց հեռացնել Թուրքիայից: Այդ ժամանակ նրա որդին՝ Արդենը, ուսանելիս է եղել Շվեյցարիայում և Շելեֆյանը որոշել է այնտեղ տեղափոխել կնոջն ու աղջկան, իսկ ինքը վերադառնա Թուրքիա և փորձի դիմակայել: Սակայն Թուրքիայից նրա հեռանալուց երկու օր անց ամբողջ թուրքական մամուլը հեղեղվել է այն տեղեկությամբ, թե իբր Մկրտիչ Շելեֆյանը փախել է երկրից՝ իր հետ տանելով ահռելի գումար: Ստեղծված իրավիճակն արդեն անհնար է դարձրել նրա վերադարձը Թուրքիա, իսկ իր մտերիմները, այդ թվում և քաղաքական գործիչները, խուսափել են օժանդակել նրան՝ վախենալով իրենց քաղաքական հեղինակության և անվտանգության համար:

Այդպիսով՝ 1970թ. Մկրտիչ Շելեֆյանը հաստատվել է Շվեյցարիայում, որտեղ կարճ ժամանակ անց դարձել է շվեյցարահայ համայնքի³³⁹ ազդեցիկ գործիչներից մեկը: Ինչպես գրում է «*The Armenian Reporter*» թերթը. «*Տարիներ շարունակ Շվեյցարիայում բնակվելով՝ Շելեֆյանը դարձավ Ժնևի փոքրիկ հայ համայնքի առաջնորդ և արժանացավ համայնքի ու ամբողջ աշխարհի եկեղեցական առաջնորդների վստահությանը*»³⁴⁰:

1980թ. Թուրքիայում կրկին տեղի է ունենում ռազմական հեղաշրջում և որոշ ժամանակ անց՝ 1983թ. թուրքական կառավարությունը անդրադառնում է Մկրտիչ Շելեֆյանին. ըստ թուրքական իշխանությունների, Շելեֆյանը զբաղվել է հակաթուրքական գործունեությամբ և մինչև 1983թ. օգոստոսի 31-ը Թուրքիա չվերադառնալու դեպքում զրկվելու էր այդ երկրի քաղաքացիությունից և պետականացվելու էին նրա գույքն ու ունեցվածքը: Այս մասին տեղեկանալով՝ Մկրտիչ Շելեֆյանը 1983թ. օգոստոսի 31-ին նամակ-հեռագիր է հղում Թուրքիայի նախագահ Քենան Էվրենին, իսկ նամակի կրկնօրինակը՝ ներքին գործերի նախարար Մելախեթթին Չեթիներին: Մեզ մոտ գտնվող այս ուշագրավ նամակում Շելեֆյանը Թուրքիայի կառավարության կողմից այդ որոշման

³³⁷ Մկրտիչ Շելեֆյանը կը լուսաբանե (Ալթան Օյմենի հարցազրույցը Մկրտիչ Շելեֆյանի հետ), Նոր Մարմարա 18.08.1984

³³⁸ Նույն տեղում:

³³⁹ Հայոց ցեղասպանությունից հետո Շվեյցարիայում ստեղծվել է որբախնամ միություն, որի ջանքերով այնտեղ են տեղափոխվել բազմաթիվ հայ որբեր (տես՝ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆոնդ 875, ցուցակ 16, գործ 103, թ. 1): Այս որբերն են հետագայում կազմել շվեյցարահայ համայնքի կորիզը, որին 20-րդ դարի կեսերից սկսած ավելացել են Թուրքիայից և Մերձավոր Արևելքի այլ երկրներից արտագաղթած հայերը:

³⁴⁰ Mr. M. Shelefyán's Life Takes a New Turn as He Is Imprisoned After Military Coup, The Armenian Reporter, New York, 13.09.1984.

ընդունման ժամանակի ընտրությունը պայմանավորում է ԱՄԱԼԱ-ի Օռլիի գործողության հետ: Իսկ անդրադառնալով իր գույքի առգրավման հարցին՝ Շելեֆյանը գուգահեռներ է տանում Հայոց ցեղասպանությունից հետո հայերի լքված գույքի խնդրի հետ. «*Իրավական պետությունները բարկությամբ չեն առաջնորդվում և այս վերջին ունեցվածքն էլ տիրահոչակ «լքյալ գույքի» օրենքը հիշեցնող ձևով չեն բռնագրավում*»³⁴¹: Խոսելով իրեն թուրքիայի քաղաքացիությունից զրկելու սպառնալիքին՝ Մ. Շելեֆյանը հատուկ ընդգծելով նշում է. «*Եկող և գնացող ոչ մի կառավարություն չի կարող ինձնից խլել այն իրողությունը, որ ես այս տարածքների հարազատ գավակն եմ, տարածքներ, որտեղ ծնվել ու դարձելով ապրել եմ իմ նախնիները*»³⁴²: Այս նամակից տասը ամիս անց՝ 1984թ. հունիսի 22-ին Շվեյցարիայում (Ժնև) թուրքիայի փոխհյուպատոս Օմեր Թարքանի ստորագրությամբ պաշտոնական գրություն է ուղարկվում Մկրտիչ Շելեֆյանին, որտեղ նշված է. «*Քանի որ հրապարակման օրվանից մեկ ամսվա ընթացքում հայրենիք չեք վերադարձել և համապատասխան մարմիններին չեք հանձնվել՝ թուրքիայի քաղաքացիության թիվ 403 օրենքի 25-րդ հոդվածի համաձայն թուրքիայի Նախարարների խորհրդի 27.03.1984 թվագիր 84/7857 որոշմամբ զրկվել եք թուրքիայի քաղաքացիությունից: Նույն որոշմամբ նախատեսվում է ձեր գույքը փոխանցել գանձարանին*»³⁴³: Ավելին՝ թուրքական իշխանությունները Մկրտիչ Շելեֆյանին՝ թուրքիայի նախագահ Քենան Էվրենին ուղղված նամակը համարելով անարգանք և սպառնալիք՝ նրա դեմ քրեական գործ են հարուցում Անկարայի դատարանում:

Այսպիսով, կարող ենք նշել, որ 20-րդ դարի պոլսահայ և սփյուռքահայ իրականության մեջ Մկրտիչ Շելեֆյանը քաղաքական, համայնքային գործչի, հմուտ դիվանագետի և գործարարի վառ կերպար է: Իր գործունեության մեծ մասը ծավալելով թուրքիայում՝ նա կարողացել է պահպանել և հպարտանալ իր ազգային ինքնությամբ, արժանապատիվ պահվածքով հասել է որոշակի դիրքերի և այդ ամենը ծառայեցրել համայնքային ու ազգային շահերին: Մկրտիչ Շելեֆյանի օրինակը նաև ցույց է տալիս, որ ցանկության և համարձակության դեպքում հնարավոր է հայկական նկարագիրը պահպանել և հայեցի գործել անգամ թուրքական դժնդակ իրականության մեջ:

Ամփոփելով փաստենք, որ 1960 թվականից հետո մինչ օրս թուրքիայի խորհրդարանում հայազգի պատգամավորներ չեն եղել³⁴⁴: Ճիշտ է 1960թ. ռազմական հեղաշրջումից հետո, թուրքիայի օրենսդիր մարմնում պետության կողմից նշանակվել են երկու հայազգի սենատորներ՝ Հերմինե Աղավնի Գալուստյանը և Սահակ Պերճ Թուրանը³⁴⁵, սակայն նրանք ժողովրդի կողմից ընտրյալ պատգամավորներ չէին: Այսպիսով՝ տարաբնույթ փաստերը ցույց են տալիս, որ 20-րդ դարում թուրքիայի Հանրապետության օրենսդիր մարմնում հայ

³⁴¹ Մկրտիչ Շելեֆյանի նամակը թուրքիայի նախագահ Քենան Էվրենին, Մ. Շելեֆյանի անձնական արխիվ, Ժնև:

³⁴² Նույն տեղում:

³⁴³ Ժնևում թուրքիայի փոխհյուպատոս Օմեր Թարքանի պաշտոնական գրությունը Մկրտիչ Շելեֆյանին, Մ. Շելեֆյանի անձնական արխիվ, Ժնև:

³⁴⁴ Թուրքիայի խորհրդարանում 1960 թվականից հետո մինչև 1995թ. ընդհանրապես ազգային փոքրամասնության որևէ ներկայացուցիչ չի եղել և միայն 1995թ. ընտրվել է հրեա Ջեֆի Քամհին՝ Թանուո Չիլերի «Ճշմարիտ ուղի կուսակցության» ցուցակով: Կարևոր է նկատել, որ նա Ջեֆի Քամհիի որդին է, ով ԱՄՆ-ում գործող թուրքամետ հրեական լոբբիի կարևոր ներկայացուցիչներից է և հենց նրա ջանքերով է ԱՄՆ կոնգրեսում տապալվել Հայոց ցեղասպանության ճանաչման օրինագիծը: Եվ կարելի է վստահորեն պնդել, որ իր հակահայկական գործունեության փոխհատուցում է նրա որդու մանդատը: Տե՛ս, Hür A., Meclis yine gayrimüslimsiz, Taraf, 17.04.2011:

³⁴⁵ Özdoğan G., Üstel F., Karakaşlı K., Kentel F., Türkiye’de Ermeniler: Cemaat-Birey-Yurttaş, İstanbul, 2009 s.294-295

համայնքը չնայած որ ունեցել է նվազագույն ներկայացվածություն, սակայն այդ պարագայում ևս հայազգի պատգամավորները հարմարվողական դիրքորոշում չորդեգրելու դեպքում ենթարկվել են պետական հալածանքների՝ ընդհուպ սպանություն և արտաքսում:

**ДЕПУТАТЫ АРМЯНЕ В ПАРЛАМЕНТЕ ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКИ
(1935-1960гг.)
Рубен Мелконян
(резюме)**

Армяне были в определенной степени вовлечены в политическую жизнь Османской империи, а также имели своих представителей в парламенте. Однако как в первые годы формирования Турецкой Республики, так и в дальнейшем армянская община занимала пассивную политическую позицию, что было обусловлено целым рядом обстоятельств. Первым армянином, избранным в 1935 году депутатом парламента Турции, был Перч Керестеджян. В дальнейшем в 1950-60-ых годах еще трое армян: Андре Ваграм Баяр Коджабийклян. Закар Тарвер и Мкртыч Шелефян - были избраны депутатами. Однако, несмотря на то, что в XX веке армянская община была минимально представлена в турецком парламенте, ряд фактов показывает, что даже в этой ситуации депутаты армяне подвергались государственным гонениям вплоть до убийства и ссылки в случае проявления непокорности.